

UDK 528.422

LIETUVOS ADMINISTRACINIS SKIRSTYMAS XIX ir XX a. RUSIJOS ŽEMĖLAPIUOSE

Algirdas Gliožaitis

Justiniškių g. 115–68, LT-05245 Vilnius, Lietuva

Įteikta 2005 11 10, priimta 2006 03 17

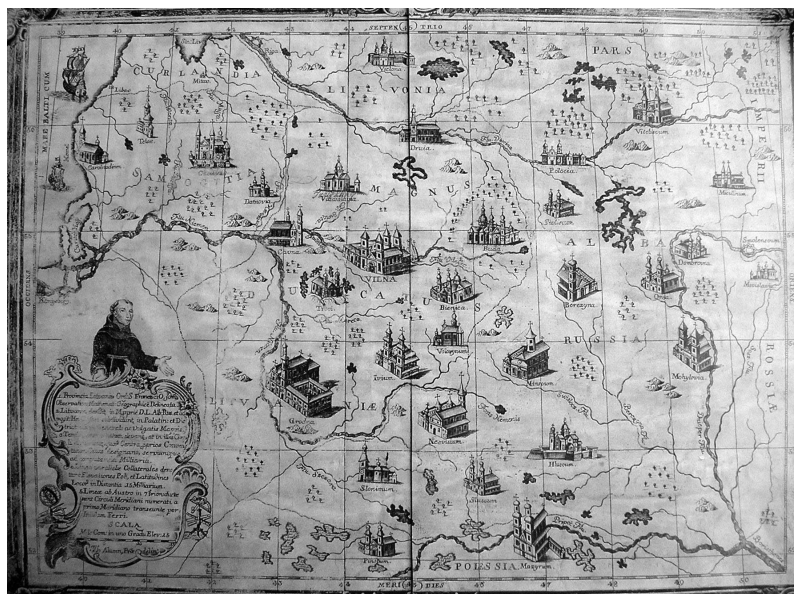
1. Įvadas

Iš užkariautų kraštų įkūrusi imperiją carų valdžia jos administraciniam padalijimui skyrė nuolatinį dėmesį. Prie Rusijos mokslų akademijos 1739 m. įsteigtas Geografijos departamentas, kuris vadovavo visiems geodeziniais ir kartografiniams darbams, reikalingiems administraciniam padalijimui atlikti, žemėtvarkai, bei kitiems valdymo reikalams [1]. Vėliau jis buvo pertvarkytas į kitokias organizacijas [2]. Administracinės sritys yra pažymėtos rusų topografų ir kartografų sudarytuose žemėlapiuose ir savaip atspindi Rusijos politiką užkariautų kraštų atžvilgiu [3]. Pavartykime dokumentus bei žemėlapius ir pamatysime, kokiais būdais carai ir KPSS generaliniai sekretoriai vykdė Lietuvos nutautinimą, į kokius administracinius vienetus skirstė Lietuvą ir kur žymėjo jos rytinę ribą [4].

2. Carienės Jekaterinos II laikų žemėlapiai ir dokumentai

Jekaterina valdė nuo 1762 iki 1796 metų. Pačioje valdymo pradžioje, 1763 m. įkūrė kariuomenės Generalinį štabą ir prie jo Kvartirmeisterių dalinį, kuris sudarinėjo topografinius planus. 1765 m. paskelbė manifestą apie generalinį Rusijos imperijos žemių atribojimą ir įsteigė Žemės tvarkymo komisiją bei Žemėtvarkos kanceliarijas gubernijose. Carienė Jekaterina II stengėsi pertvarkyti ne tik administracinį padalijimą, bet ir katalikų bažnyčios provinciją, nes siekė susilpninti katalikų bažnyčios įtaką vietos gyventojams. Ji po pirmojo Lietuvos-Lenkijos padalijimo, 1773 m. lapkričio 30, nesuderinusi su popiežiumi Klemensu XIV, įsteigė Mogiliovo vyskupiją, kuri 1783 m. (minimi ir 1782), jau popiežiaus Pijaus VI pontifikato metu, paaukštinta į archivyskupijas (1 pav.). Galima teigti, kad Rusijoje vykusios pertvarkos – savaip carienės suvokti Vakarų Europos nesibaigiančių įvykių atgarsiai. Europos valstybės, vadovaujant Anglijai, 1793 m. sudarė koaliciją prieš Prancūziją, todėl kilo eilinė suirutė, po jos – pertvarkos, kurios lėmė galutinį LDK likvidavimą.

Trečiojo Lietuvos-Lenkijos valstybės padalijimo metu (1795 m.) Rusija turėjo 312 tūkst. karių, 67 linijinius laivus ir 40 fregatų. Metinės valstybės pajamos sudarė 69 mln. rb. Tačiau Rusijos skola užsienio valstybėms buvo didesnė nei 200 mln. rb., tai atitiko trejų metų pajamas [5, 6]. Tie užsienio paskolinti pinigai padidino Rusijos galimybes užkariauti didžiules teritorijas ir įkurti imperiją. Rusijos kariuomenės garnizonas į Vilnių atsikraustė ir įsitvirtino 1788 m. Jį sudarė 40 karininkų ir 964 kareiviai. LDK tuo metu turėjo tik 4700 karių. Deja, LDK kariuomenė, palyginti su kaimyninių valstybių kariuomenėmis, buvo juokingai maža. Galima daryti prielaidą, kad dėl to LDK ir nebuvo kviečiama į koalicijas. Duomenys apie LDK kariuomenę pateikti lentelėje.



1 pav. Lietuvos provincijos Pranciškonų ordino vienuolynų žemėlapis, sudarytas XVIII a.

Duomenys apie LDK kariuomenę

Metai	Bendras karių skaičius		P a s t a b o s
	LDK	Lenkijos karalystė	
1703	12 000	35 000	Karių skaičius nustatytas 1673 m. Žečpospolitos Seimo sprendimu. Rusija, 1709 m. laimėjusi Poltavos mūšį, pradėjo kištis į Žečpospolitos vidaus reikalus
1716	6 000	?	Kariuomenė sumažinta Rusijai reikalaujant. Tuo metu kaimynų kariuomenės turėjo: Rusija – 300 000, Austrija – 145 000, Prūsija – 65 000 karių
1744	15 000	?	Planuota tiek turėti; lėšų skirta tik 2 000 karių išlaikyti
1764	4 000	12 000	Jekaterina II leido turėti iki 50 000 karių, bet nesugebėta mobilizuoti ir išlaikyti tokios kariuomenės. Kaimynų kariuomenės turėjo: Rusija – 350 000, Austrija – 280 000, Prūsija – 200 000 karių
1772	10 000		
1773	8 000	22 000	Planuota tiek turėti, bet nesugebėta mobilizuoti
1776	4 000	10 000	Turėta karių
1788	4 700	13 000	Buvo tik tiek karių, nors Jekaterina II leido jų turėti iki 30 000
1790	20 210 15 140		Planuota mobilizuoti karių Turėta karių
1791	15 210 14 790		Planuota mobilizuoti karių Turėta karių
1792	100 000		Planuota mobilizuoti karių
1792	17 000		Turėta karių
1793. 03	12 550		Turėta karių
1793. 09	7 690	10 110	Tik tiek Jekaterina II leido turėti karių po antrojo Žečpospolitos padalijimo
1794	6 580	8 355	Tik tiek leido Jekaterina II turėti karių
1794	iki 200 000		T. Kosciuškos sukilimo metu planuota mobilizuoti karių
1794	18 000		Turėta reguliariosios kariuomenės
1794	9 000		Turėta nereguliuojamosios kariuomenės

Rusų garnizonas Vilniuje buvo nuginkluotas 1794 m. balandį kilus sukilimui. Kaip Lietuva priešinosi užkariautojams, galima spręsti iš 1794 m. balandžio atsišaukimo: „*Roda naididžiausia naradaus Lietuvos unt visus gaspadorius, katrie gyvena ulyčios ir miesteliuos unt žemės Lietuvos*“ [7]. Galima daryti prielaidą, kad Kosciuškos ir Jasinskio vadovaujamas sukilimas – tai savotiškas Prancūzijos palaikymas, nors Lietuva turėjo savų tikslų – išsivaduoti iš Rusijos okupacijos. Deja, lietuviams sukilimas buvo nesėkmingas. 1795 m. liepos 31 sustiprinta rusų kariuomenė sukilimą numalšino, o spalio 30, Lietuvos generalgubernatoriumi carienė paskyrė Nikolajų Repiną. Iš Lenkijos karaliaus ir Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Stanislovo Poniatovskio carienė pareikalavo atsisakyti sosto. Tai jis padarė 1795 m. lapkričio 14 Gardine. Atsisakius Stanislovui Poniatovskiui sosto, gruodžio 14 paskelbtas visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) prijungimo prie Rusijos imperijos manifestas. Rusijos carienė pradėdama tituluoti ir kaip LDK kunigaikštienė bei Žemaičių kunigaikštienė. Savo grobuoniškiems veiksams pateisinti carienė Jekaterina ėmė skelbti, kad Lietuvos valstybė buvusi rusiška, todėl turėjusi tekti Rusijai. Buvo aiškinama, kad atsiimtoms tik rusiškos žemės („iskonno ruskije zemli“), kurios esančios aplenkintos, todėl turi būti imamos visų priemonių joms vėl surusinti. Tuojau buvo pertvarkytas administracinis LDK skirstymas [8, 9].

Carinė panorą nors žemėlapiuose pamatyti visas savo didžiules valdas, todėl, jos liepimu, 1796 m. sudarytas Rusijos imperijos atlasas su 52 žemėlapiais ir išleistas Sankt Peterburge. Jame pažymėta, kad Rusijos imperiją sudaro 46 „namiestničestvos“ (rusų-lietuvių kalbos žodyne šio žodžio reikšmė pateikiama „vietininkystė“, arba „sritis“), 3 „gubernijos“, 1 „oblast“ (sritis) ir 1 „stepė“.

Rusijos užkariauta Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (LDK) šiame atlase suskirstyta į Vilniaus, Slanimo, Polocko, Minsko, Mogiliovo „namiestničestvas“, arba sritis. Užnemunė ir Suvalkų kraštas priskirti Mažajai Lietuvai, kurią valdė Prūsija. Kiekvienos srities riboms pavaizduoti skirtas atskiras žemėlapis, kurio kampe yra ornamentais įrėmintas srities pavadinimas su herbu. Herbas rodo, koks tuo metu buvo carienės ir jos valdininkų požiūris į šį administracinį vienetą.

Polocko ir Mogiliovo sričių, prijungtų prie Rusijos per pirmąjį padalijimą, žemėlapiuose apatinėje ovalo dalyje pavaizduotas Vytis, o virš jo – dvigalvis Rusijos erelis. Pagal simboliką galima teigti, kad carienės Jekaterinos II valdžia pripažino Mogiliovo ir Polocko sritis kaip LDK teritorijas, bet numatė jas pertvarkyti į rusiškas (2, 3 pav.).

Minsko srities, prijungtos per antrąjį padalijimą, Vilniaus ir Slanimo sričių, prijungtų per trečiąjį padalijimą, žemėlapiuose ovalai, skirti herbams, palikti tušti. Galima teigti, kad carienė Jekaterina II dar nebuvo galutinai apsisprendusi dėl Vilniaus, Slanimo ir Minsko „namiestničestvų“ statuso. Tuščiuose ovaluose carinės Rusijos valdininkai piešė įvairius ženklus. Pavyzdžiui, atlaso egzemplioriuje, kuris saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje, Minsko srities žemėlapiu ovalo vietoje herbo nupiešta labai didelė vyro kuprota nosis, ant kurios dar užrašyta „I pr.“ (4 pav.). Vilniaus srities žemėlapyje vietoje herbo nupieštas vyro profilis su labai ilga ir stora nosim. Tai gali būti siejama su rusų posakiu „ostalis s nosom“, reiškiantį pralaimėjimą. Slanimo srities herbui skirtas ovalas perbrauktas (5, 6 pav.). Taip carinės Rusijos valdininkai išreiškė savo nusistatymą LDK atžvilgiu, tyčiodamiesi iš jos simbolikos.



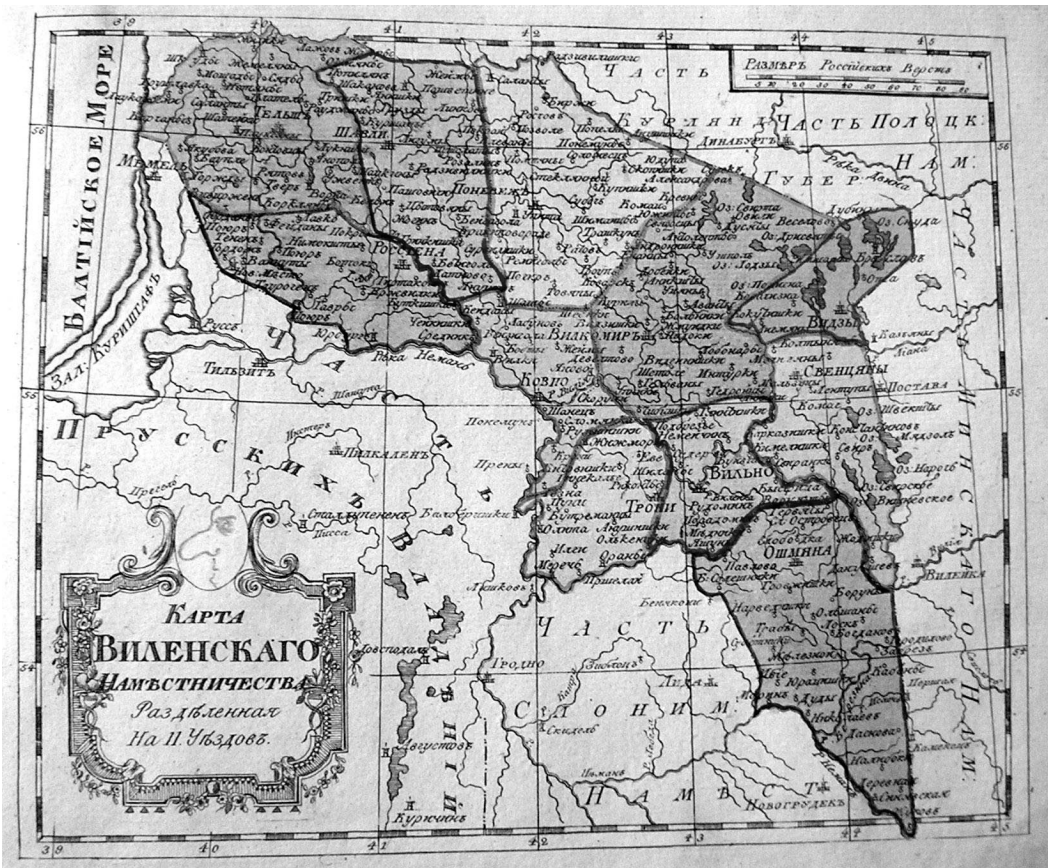
2 pav. Mogiliovo srities žemėlapis



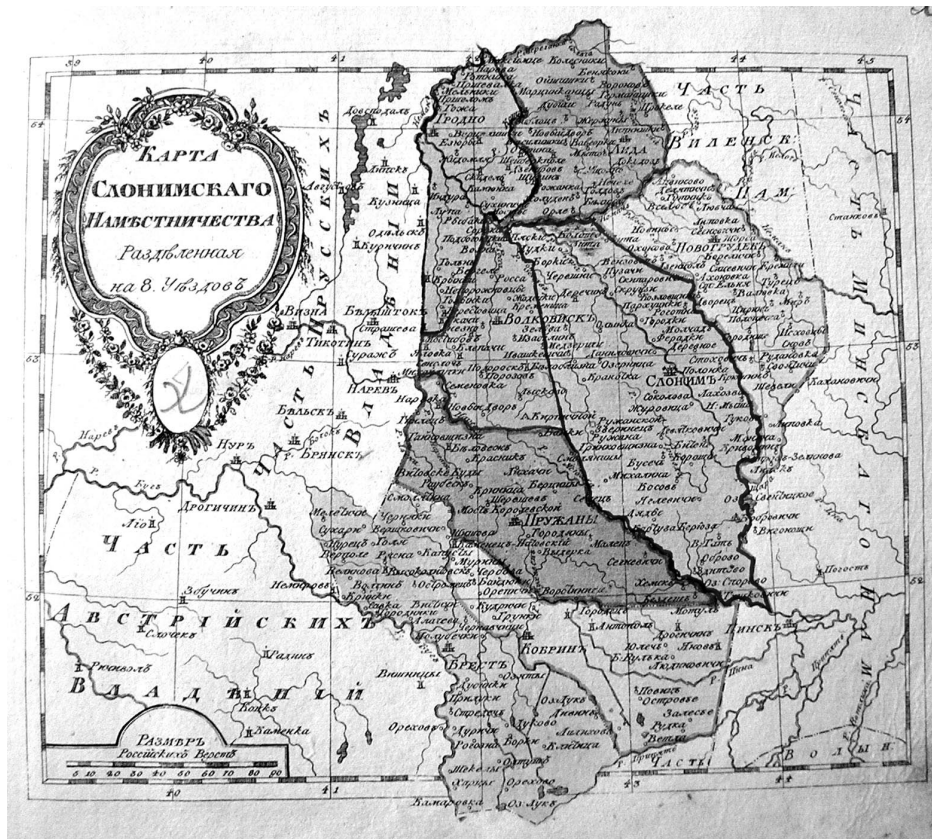
3 pav. Polocko srities žemėlapis



4 pav. Minsko srities žemėlapis



5 pav. Vilniaus srities žemėlapis



6 pav. Slanimo srities žemėlapis

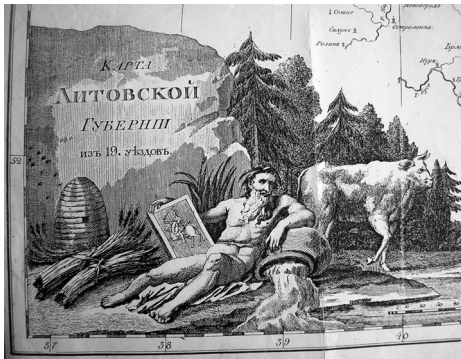
Lietuvos archyvams atsidūrus svetimose valstybėse, nesant galimybės naudotis visa archyvine medžiaga, sunku dabar tiksliai nustatyti, kokių principu tada buvo vadovaujama brėžiant administracinių vienetų ribas. Tačiau galima drąsiai teigti, kad Vilniaus ir Slanimo sritys („namiestničestvos“), prijungtos prie Rusijos per trečiąjį padalinimą, apėmė pagrindinę Lietuvos etnografinę teritoriją – apie 100,7 tūkst. kv. kilometrų. Jose dauguma gyventojų buvo lietuviai, o vyravo katalikų tikėjimas. Tačiau nemažai lietuvių etnografinių žemių liko ir už Vilniaus bei Slanimo sričių ribų. Pavyzdžiui, Dysnos ir Vileikos rajonai priskirti Minsko gubernijai, o Užnemunė ir Suvalkų kraštas teko Prūsijai ir t. t. Kurgi carienės Jekaterinos II valdininkai nubrėžė rytinę Vilniaus ir Slanimo sričių ribą? Ji prasideda nuo Dauguvos ties Drujos miesteliu ir eina tiesiai pietų kryptimi pro Pastovius, Narutį, Molodečną, Vileiką iki Nemuno, toliau – pro Nesvydžių, Pinską iki Pripetės. Pietinė ir vakarinė Vilniaus ir Slanimo sričių riba nuo Smalininkų iki Gardino ejo Nemunu; toliau – pietų kryptimi iki Narevo miesto, o nuo jo – šiek tiek vingiuota linija iki Bugo upės.

Po paskutinio LDK padalinimo dalis Vilniaus vyskupijos bažnytinių žemių buvo nusavintos ir išdalytos okupacinės kariuomenės karininkams ir aukštieiems Rusijos valdininkams. Carienė Jekaterina II suvaržė bažnyčios laisvę. Ji uždraudė katalikų dvasininkams be rusų valdžios sutikimo priiminėti ir skelbti popiežiaus Pijaus VI raštus. Vienuolynams uždraudė pripažinti kokią nors valdžią, esančią už Rusijos imperijos ribų. Ji pati skyrė vyskopus ir tvarkė visus bažnytnius reikalus [7].

3. Caro Pavelo I laikų žemėlapiai ir dokumentai

Caras Pavelas I valdė nuo 1796 iki 1801 metų. Peterburge 1797 m. sausio 15 buvo pasirašytas Rusijos, Prūsijos ir Austrijos aktas, kuris galutinai panaikino Lietuvos-Lenkijos valstybę. Paveldėjęs iš carienės Jekaterinos II didžiulę imperiją ėmėsi ją pertvarkyti. Darbą pradėjo nuo imperijos administracinio skirstymo reformos. Administracinis padalinimas buvo atliktas laikantis etnografinio principo – steigiant etnografines gubernijas. 1797-02-06 caro įsakymu, Vilniaus ir Slanimo „namiestničestvos“ buvo sujungtos į Lietuvos guberniją su centru Vilniuje. Tada caras Pavelas I apsilankė Vilniuje, apžiūrėjo miesto istorinį palikimą ir įsakė nugriauti valdovų rūmus bei miesto gynybinę sieną sunaikinti valstybingumo simbolius.

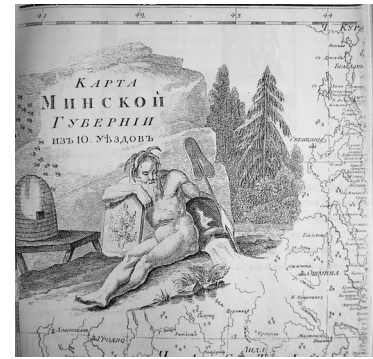
Pavelo I viešpatavimo laikotarpiu Rusijos atlasą Geografijos departamentas sudarė iš naujo ir išleido Sankt Peterburge [8]. Šiame atlase yra pažymėtas naujas administracinis Rusijos imperijos skirstymas. Atlase 43 žemėlapiai, kuriuose pavaizduota 41 Rusijos imperijos gubernija. Vietoje Vilniaus ir Slanimo „namiestničestvų“ pavaizduota Lietuvos gubernija, kurios rytinė, pietinė ir vakarinė ribos apytikriai tapatinamos su carienės Jekaterinos II nustatytais Vilniaus ir Slanimo „namiestničestvų“ analogiškoms ribomis. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Prūsijai tekusi ir prie



7 pav. Lietuvos gubernijos graviūra



8 pav. Baltarusijos gubernijos graviūra



9 pav. Minsko gubernijos graviūra

Mažosios Lietuvos prijungta Užnemunė bei Suvalkų kraštas įvardijami kaip Prūsijai tekusi Lenkijos dalis. Toks šių žemių įvardijimas vėliau turėjo pragaištingų Lietuvai pasekmių. Galima teigti, kad caro buvo siekta visiškai atskirti Didžiąją Lietuvą nuo Mažosios Lietuvos, todėl Užnemunė bei Suvalkų kraštas ir pavadinti kaip Prūsijai tekusi Lenkijos dalis. Tai neprieštaravo Rusijos politikai, teigusiai kad Lietuva yra Rusijos istorinės žemės [10, 11].

Atlase Minsko „namiestničestvo“ pavadinta Minsko gubernija. Sujungus Polocko ir Mogiliovo „namiestničestvas“ įkurta Baltarusijos gubernija. Kiekvienos gubernijos riboms pavaizduoti skirtas atskiras žemėlapis, kiekviename yra užrašas ir tą kraštą vaizduojanti graviūra.

Lietuvos gubernijos graviūroje nupieštas stumbras miško fone, bičių avilys, javų pėdas ir sėdintis ant audeklo raumeningas susimastęs senolis su didele barzda. Jis viena ranka laiko LDK herbą – Vytį, o kita atsirėmęs į ąsotį, iš kurio liejasi gyvybingumo simbolis vanduo. Ši graviūra liudija, kad caro Pavelo I požiūris į Lietuvos etnografinės žemės skyrėsi nuo carienės Jekaterinos II (7 pav.).

Baltarusijos gubernijos graviūroje nupieštas postamentas miško fone, ant kurio sudėti javų pėdai. Į juos atremtas paveikslas, kurio apatinėje dalyje – Vytis, o viršutinėje – iš po Vyčio išlendantis dvigalvis erelis. Prie postamento sėdi susimąsčiusi moteris, laikanti javų pėdą ir atsirėmusi į ąsotį, iš kurio liejasi vanduo – gyvybingumo simbolis (8 pav.).

Minsko gubernijos graviūroje vaizduojamas miškas, bičių avilys, atsisisėdęs ant žolės, viena ranka į Rusijos imperijos herbą atsirėmęs, miegantis raumeningas senolis su barzda. Kitą ranką su irklu jis laiko uždėjęs ant puodo, iš kurio liejasi vanduo – gyvybingumo simbolis (9 pav.).

Pats aprašomų gubernijų išsidėstymas ir žemėlapių graviūrose pavaizduota simbolika daug ką pasako apie tuometinius Rusijos imperijos ketinimus. Šiame atlase pirmą kartą randame žemėlapyje pažymėtą Baltarusiją kaip administracinį vienetą. Tačiau simbolika graviūroje liudija, kad caro valdžia numachiusi Baltarusiją ateityje visiškai sutapatinti su Rusija. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Minsko gubernija pagal simboliką tuometinių žemėlapių kūrėjų įvertinta jau kaip rusų etnografinė teritorija ir neskiriama nei prie Lietuvos, nei prie Baltarusijos gubernijų.

1797 m. prie Generalinio štabo įsteigtas Žemėlapių depo (karo topografijos tarnyba), kuris 1798 m. pradėjo imperijos pakraščių topografinių žemėlapių sudarymą. 1800 m. prie jo prijungtas Geografijos departamentas. Taigi vykdyti imperijos topografinius ir kartografinius darbus perduodama kariškiams. 1800 m. Lietuvoje įvestas Rusijoje vartotas Julijaus kalendorius. Caras Pavelas I savaip pertvarkė ir katalikų bažnyčios provinciją. Jis 1798 m. prie Rusijos katalikų bažnyčios provincijos – Magiliovo arkivyskupijos prijungė Vilniaus ir Žemaičių vyskupijas. Užnemunėje, kuri anksčiau priklausė Vilniaus ir Žemaičių vyskupijoms, 1798 m. buvo įsteigta Vygrių vyskupija, nes Prūsijos vyriausybė nesutiko, kad Rusijos imperijos vyskupai valdytų jos teritoriją. 1807 m. Vygrių vyskupijos centras buvo perkeltas į Seinus ir priskirtas Varšuvos arkivyskupijos žinion.

Literatūra

1. Гнучева, В. Ф. Географический департамент Академии наук России XVIII века. Москва-Ленинград, 1946.
2. Рерман, И. Е. История русского межевания. Москва, 1914.
3. Цветков, М. А. Картографические материалы генерального межевания. *Вопросы географии*, № 31, 1953.
4. Рудин, С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет, 1765 09 19 –1915. Петроград, 1915.
5. Daujotas, J. LDK kariuomenė XVIII a. Karo archyvas, XIV tomas, 1997, p. 5–52.
6. Ключевский, Б. О. Исторические портреты. Москва, 1990, с. 288–299.
7. Lietuvos istorijos institutas, Tado Kosciuškos sukilimo lietuviškieji raštai. Vilnius, 1997.
8. Атласъ Россійской имперіи, состоящей изъ 59 картъ. Исданный во градъ С. Петра въ лѣто 1796 с Царствованіи Катерины II.
9. Любавский, М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Москва, 1892.
10. Kun. Tuminas, P. Bažnyčios istorija. 1938, p. 78–84, 92–94.
11. Россійской атласъ изъ сорока трехъ картъ состоящей и на сорокъ одну губернію разделяющей. Исданъ при Географическом департаменте, 1800.

Tęsinys kitame žurnalo numeryje